

Boa Krisztina

„[A]z inség olly rém alakban gyakorlá hatását”

Válságreflexiók 1863–1864-ről*

A tanulmány címében szereplő, Szűcs Sámuel miskolci magánügyvéd napi krónikájából származó félmondathoz¹ hasonló gondolatot olvashatunk a politikus és író Podmaniczky Frigyes báró emlékiratában, aki Aszódról írja 1863 májusában:

„Békés-Csabáról oly állapotban érkeztem vissza, a mely a Zahara pusztáján áthatolt s a samumtól megmenekült, a sivatag porától felismerhetetlenné vált zarándok külszínére emlékeztetett élnken; – leírhatatlan kínos ily viszonyok között az alföldön való időzés, mert nincsen menekvés az aszály szörnye elől még a hajlékokban sem [...]”²

A rém vagy szörny, amit mindketten emlegettek, nem volt más, mint az 1863–1864. évi aszály és éhínség. Szűcs és Podmaniczky példája nyomán, olyan személyek szemüvegén keresztül kíséreljük meg bemutatni az említett csapást, létfenntartási válságot, akik átérték azt, vagy különböző csatornákon értesültek róla. Az alább vizsgált szerzőket eltérő társadalmi pozíció, foglalkozás, műveltség és jövedelem jellemzi, tehát meglehetősen heterogén csoportot képeznek.³ A kutatás során arra voltunk kíváncsiak, hogy maguk a szövegírók mit észleltek a válságból, annak kiterjedéséből, milyen gazdasági válságjelenségeket jegyeztek le, milyen válságreakciókat és válságkezelési metódusokat említettek, utóbbiak esetén mennyiben választották szét az országos és a helyi eseményeket, továbbá a jótékonyág mely formáiról volt tudomásuk. (A vizsgált szövegekben prevencióval nem találkoztunk, így ennek tárgyalásától eltekintünk.)

Az egyes témákkal a szerzők eltérő terjedelemben és arányban foglalkoztak, és maguk a szövegek is különböző műfajúak (napló, napi krónika, visszaemlé-

* A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport keretében végzett kutatásokon alapul, annak támogatásával készült. A közölt kutatási eredmények egyúttal a szerzőnek az ELTE BTK TDI Művelődéstörténeti Doktori Program hallgatójaként készülő doktori disszertációja részét képezik.

¹ Szűcs 2003: 334; Szűcs életére lásd: Kilián 1993: 296.

² Podmaniczky 1888: 207–208.

³ A vizsgált szerzők a következők: 1) országosan ismert politikusok, írók, költők: br. Podmaniczky Frigyes, Tompa Mihály, Kazinczy Gábor, Jókai Mór, br. Eötvös József, Szemere Bertalan; 2) a vármegyei élet képviselői, gazdálkodó birtokosok: Szűcs Sámuel, Bezerédj Antal, Krasznay Péter; 3) helyi tisztviselők, értelmiségiek: Écsy László, Székely János, Haán Lajos, Somlyai Gábor, Bóhm Ignác, Gyertyánffy István; 4) egyéb, az első három csoportba nem besorolható személyek: Munk Adolf, Jankó Mihály, Bitó János, Pfliegler József Ferenc, Theindl Gyula (foglalkozása a forrásból nem ismert), Kézdiszentléleki Kozma Katinka.

kezés, emlékirat, levél), ezért a forráskritika szempontjából másként kell viszonyulnunk az egyidejűleg vezetett naplóban és a későbbi visszaemlékezésben leírtakhoz.⁴ Ahol lehetett, a szövegek állításait levéltári forrásokból és a szakirodalomból származó adatokkal vetettük össze, egészítettük ki.

AZ „ÍNSÉGI TÉR” KÖZEPÉN ÉS PEREMÉN

Az 1860-tól a békési evangélikus esperesség segédgondnoki tisztségét betöltő⁵ Podmaniczky visszaemlékezésében így részletezte, hogy a „szörny” eljövetele hogyan hatott az Alföld időjárására:

„Az 1863-ki aszály már jókor tavaszkor mutatkozott a maga egész szörnyeteges valóságában; folytonos vihar, érzékeny hideg, napfény s hónapokig tartó szárazság. Május 2-án és 3-án Csabán mulatván esperességi gyűlés kedvéért, részt vettem a gazdasági egylet ugyanez alkalomra rendezett kiállításán s löversenyén. – Sohasem képzeltem, hogy lehetséges legyen ilyen por az alföldön, mint a melyet akkor észleltem. – A légkör át volt hatva portól s mint köd, úgy nehezkedett az élő lényekre, s e kellemetlen állapot tűrhetetlenné vált június hava vége felé.”⁶

A hőség, a por és a szárazság hármasáról mások is beszámoltak.⁷ A már 1861 óta fennálló tartósan meleg időjárás volt a kiváltó oka az 1863–1864-ben pusztító aszálynak és az azt kísérő éhínségnek, ami eltérő mértékben, de összességében legalább 47 közigazgatási egységet érintett Magyarországon.⁸

Tompa Mihály református lelkész levelében figyelmeztette az 1863 júliusában hozzájuk, Hanvára készülő Kazinczy Gábort, hogy korán jöjjön, mert „iszonyú a hőség”,⁹ pedig Gömör vármegyében aligha volt akkora forróság, mint az aszály által leginkább sújtott Alföldön. Az aszály területi kiterjedését illetően megoszlanak a vélemények; azonban Gömör és Veszprém vármegyéről egyaránt valószínűsíthető, hogy az „ínségi tér” pereméhez tartozott. Veszprém városában a csapadék összmenyisége a megelőző évekhez viszonyítva jóval kisebb volt 1863 nyarán,¹⁰ a közeli Balatonfüredről pedig Écsy László fürdőigazgató – ugyanekkor – az alábbiakat jegyezte fel naplójában: „eső után mindnyájan sóvárgunk olyannyira, hogy ha pár nap alatt nem leend, félő, hogy a sétatéri

⁴ A vizsgált forráskiadványok címe viszont sokszor egyáltalán nem, vagy csak egy bizonyos időszakra nézve tükrözi azok műfaját, és előfordul több műfaj keveredése is, így például Krasznay visszaemlékezése idővel naplótá alakul (Kövér 2011: 222).

⁵ Steinert 1984: 576.

⁶ Podmaniczky 1888: 203.

⁷ Bezerédj 1891: 79, 85; Haán 1971: 88.

⁸ Különösen: MNL OL D 189. Acclusa, 407. doboz, No. 11/1863. 12281/1863, 13767/1863; Érkövy 1863: V, 2–3; bővebben Boa 2012: 66.

⁹ Tompa 1964: 20.

¹⁰ Boross 2011: 147.

fák is kiszáradnak”.¹¹ A területi kiterjedésre vonatkozó feltételezésünket – kissé talán túlozva – Bezerédj Antal visszaemlékezése is megerősíti: a „Dunántul[on] az Afrikai hőség csak nyár vége felé, ősszel érezteté mostohaságát”.¹²

A térbeli határok megrajzolásához nyújt újabb adalékot Krasznay Péter visszaemlékezése. Az 1863–1864-ben kemecsei birtokán gazdálkodó középbirtokos,¹³ 1867 után a Szabolcs vármegyei hivatali élet, a tisztikar meghatározó alakja (járási esküdt, szolgabíró, majd főszolgabíró)¹⁴ életírásában ugyanis a következőket jegyezte föl 1863-ra vonatkozóan: „Ezen év mireánk, Kemecsére nézve a lehető legáldásosabb esztendő volt. Míg másutt az Alföldön, úgymint Mezőkövesd vidékén a legínségesebbnek volt nevezhető.”¹⁵ Utóbbi mondat világos, míg az előbbi első olvasatra talán meglepőnek hat annak ismeretében, hogy Kemecse falu 1863-ban Szabolcs vármegyéhez (annak dadai járásához) tartozott,¹⁶ Szabolcs vármegye pedig aszály sújtotta területnek számított. A vármegyét sújtó ínség részleteiről, mértékéről azonban eltérő adatok állnak rendelkezésünkre: egy helytartótanácsi kimutatás a vármegye 1/4 részét, míg egy másik 21 település helyzetét (kb. a vármegye 1/7-ét) találta ínségesnek, tehát elképzelhető, hogy Kemecset nem érintette az aszály – mindenesetre paradox módon a kimutatások a Szabolccsal határos közigazgatási egységeket (Szatmár, Bereg és Ung vármegyék kivételével) is az „ínségi térhez” sorolták.¹⁷ Krasznay – személyes körülményeire utalva – még azt is megjegyezte, hogy neki rendkívül dús gabonatermése volt 1863-ban.¹⁸ Az ínség Krasznay számára nem pusztán egy említésre méltó, rendkívüli esemény volt, hanem nagyon is tudatos észlelés, érdeklődésének szerves része, amelynek gyökereit lőcsei tájféldrajzi és meteorológiai élményeiben is kereshetjük, 1843–1845 között ugyanis Lőcsén folytatott tanulmányokat.¹⁹

A GAZDASÁGI VÁLSÁG PERCEPCIÓJA

A miskolci Szűcs Sámuel ily módon idézte fel az 1863-as évet napi krónikájában:

„A’ mi a’ természeti időjárást illeti, ez városunkra, megyénkre nézve is, emlékezetes fog maradni. A’ télnek, az év elejére eső része, hó nélkül múltván el, a’ föld száraz maradt; már Május 16-n midőn Kis Tokajban valék, ki volt égve, a’ legelő, elsülve, a’

¹¹ Écsy 2008: 48.

¹² Bezerédj 1891: 79.

¹³ Vö. Krasznay 2010: 49–58; Takács 2010: 21.

¹⁴ Takács 2010: 9, 11–12.

¹⁵ Krasznay 2010: 51.

¹⁶ Helynévtár 1863: 42.

¹⁷ Vö. MNL OL D 189. Acclusa, 407. doboz, No. 11/1863. 12281/1863, 13767/1863. A vármegyében ekkor 149 település volt, vö. Helynévtár 1863: 42–43. Érkövy Adolf Szatmárt is ínségesnek találta (Érkövy 1863: 4).

¹⁸ Krasznay 2010: 51.

¹⁹ Takács 2010: 15.

vetés. A' megszorodott hernyók semmivé tevék gyümölcs iránti reményeinket is. A' szárazság húzamosná lett; az ollykor ollykor közbe jött essőt, mint rendkívüli eseményt jegyezgetni kezdém. Az esső hiánya, idézé-elő, a' rendkívüli szűk időt, mellyben sem széna, sem sarjú, sem gyümölcs, sem zöldség, sem életnemű [gabona] nem termett; kivált pedig, a' hazának dúsabb vidékein, érte tetőpontját az aszály.”²⁰

Érdekes megfigyelni az ínséges időszak leírására használt további változatos kifejezéseit: „mostani lehangoltság és rendkívüli pénztelenség”, „jelen idők mostoha viszonyai”, „idei rendkívüli ínség”, „országos és rendkívüli szükség”, „végínség”, „politikai és ínségi levertség”. A használt jelzők tekintetében Szűcs vitathatatlanul kiemelkedik a többi szövegíró közül, s minden bizonnyal műveltségéről is árulkodik fogalomkészlete.²¹

Többek közös tapasztalata volt, hogy a vetések kiszültek,²² a legelők kiégték,²³ a vizek kiszáradásáról azonban egyedül Bezerédj Antal írt 1864-ben:

„Érintettem már mult évben a Répcze tökéletes kiszáradását; most Fertő is annyira kiszáradott, miként a közepén itt-ott fenmaradt tócsákban a halak sem élhetnek meg, a nagy tó szélei messze beszántatnak és kaszálatnak, sőt építkezések is történtek volna már!”²⁴

Mindezek rossz terméshez,²⁵ élelem- és takarmányhiányhoz²⁶ vezettek, az élelemhiány következtében pedig éhínség és éhhalál fenyegetett; e folyamatot – a gabonakereskedői társas üzleti tevékenységét az ínség idején a jövedelmezőbb ügynöki munkára váltó²⁷ – Munk Adolf (Méir Ávrám Munk) így írta le:

„Az 1863. év az éhség éve volt országunkban, mert nem volt termés sem az emberi táplálékul szolgáló gabonában, sem pedig takarmányban állati táplálékra. Eső híján egész nyáron elszáradt a gabona, és mindenütt kenyérínség volt, mert minden gabonaraktár elpusztult, úgyhogy az emberek az utcán elájultak az éhségtől, és az állat a mezőn legelő nélkül volt, mert kiégett minden zöld fű.”²⁸

²⁰ Szűcs 2003: 331.

²¹ Szűcs 2003: 327–330, 332.

²² Tompa 1964: 18; Munk 2002: 265; Haán 1971: 88.

²³ OSZK Kt Oct. Hung. 858. 110. f; Tompa 1964: 18; Munk 2002: 265; Pfliegler 1996: 61.

²⁴ Bezerédj 1891: 87.

²⁵ OSZK Kt Oct. Hung. 858. 111. f; Szemere 1999: 170; Tompa 1964: 18; Szűcs 2003: 331; Munk 2002: 265; Bitó 1993: 14; Haán 1971: 88–89; Pfliegler 1996: 61; Somlyai 1894: 173.

²⁶ OSZK Kt Quart. Hung. 4255. 16. f; Szűcs 2003: 331; Munk 2002: 265; Somlyai 1894: 174.

²⁷ Munk Adolfnak az 1860-as években bekövetkezett családi és üzleti válságával, az említetteken kívül, jelen tanulmány nem kíván foglalkozni.

²⁸ Munk 2002: 265.

Vélhetően Szűcs Sámuel fogalomtárában is az éhhalál szinonimái lehetnek a „végső ínség” és a „végínség örvénye”.²⁹ Nemcsak az éhhalál³⁰ okozhatta ugyanakkor az emberek halálát, hanem a nem megfelelő táplálkozás is, aminek következtében a legyengült szervezetet könnyebben támadták meg betegségek, például a skorbut vagy a tífusz.³¹

Az állatállomány nagyarányú pusztulásának oka a takarmányhiányból eredő éhhalál³² mellett az 1862 óta az ország több részén jelen levő keleti marhavész volt,³³ amiről a parasztnemes Székely János csöglei (Veszprém vármegye) községi elöljáró, választott bíró, gazda is panaszkodott. Neki saját 25 szarvasmarhájából 20, Csöglén viszont összességében több mint 400 szarvasmarha elpusztulásáért ez a betegség volt felelős.³⁴

A feljebb tárgyalt tényezők (közös válságélmények) együttes jelenléte felerősítette a gazdasági válságtudatot a kortársakban, s mindez az árakra is befolyással volt. Szűcs Sámuel napi krónikájában 1862–1864 között (és néhány más időszakban is, azonban a forráskiadás nem teljes) feljegyezte az életnemű árait:³⁵ 1863 végén (az aszály idején) és 1864 végén (az aszályt követően) hozzávetőlegesen másfél-kétszeres eltéréseket találunk a miskolci gabonaárak között, míg a kukorica esetében majdnem háromszorosat. Haán Lajos békéscsabai evangélikus lelkész ennél is nagyobb áremelkedést jegyzett fel visszaemlékezésében. Haán 1864-ben hasonlította össze a megelőző évvel a békéscsabai gabonaárakat,³⁶ és háromszorostól hétszeresig terjedő különbségeket állapított meg. Utóbbi esetben vélhetően túloz, vagy rosszul emlékszik – elmondása szerint 1870-ben vetette papírra sorait, tehát hat-hét év távlatából ez talán kevésbé valószínű. Mindenesetre nehezen elképzelhető, hogy a békéscsabai és a miskolci árak között ekkora különbség legyen. A Haán-féle jelentős árkülönbséget két további ínség sújtotta település, Szentés és Pest búzaáradatai is cáfolják: 1863 végén Szentésen két mérő búza 10 o. é. frt (osztrák értékű forint) 80 kr.-ba (krajcár), Pesten 10 o. é. frt 40 kr.-ba, míg 1864 végén az előbbi helyen 4 o. é. frt 50 kr.-ba, utóbbin pedig 5 o. é. frt 80 kr.-ba került, tehát nagyjából kétszeres különbségeket találunk.³⁷

²⁹ Szűcs 2003: 332, 334.

³⁰ OSZK Kt Oct. Hung. 858. 111. f; Quart. Hung. 4255. 16. f; Szűcs 2003: 332; Haán 1971: 89.

³¹ Vö. Haán 1971: 91; Bitó 1993: 16.

³² OSZK Kt Oct. Hung. 858. 110. f; Quart. Hung. 4255. 16. f; Bezerédj 1891: 79; Tompa 1964: 23.

³³ OSZK Kt Oct. Hung. 858. 110. f; Szemere 1999: 170; Tompa 1964: 23; Szűcs 2003: 331; Bitó 1993: 15.

³⁴ Hudi 2004: 21, 25; Nemes Székely 2004: 274.

³⁵ Példaként említve 1 köből tiszta búzáért 1863 végén 7 o. é. frt 80 kr.–8 o. é. frt közötti összeget, 1864 végén pedig 5 o. é. frt 10–30 krajcárt fizettek (Szűcs 2003: 331, 335).

³⁶ Haán szerint 1 köből tiszta búzát 1863-ban 15 o. é. frt-ért, 1864-ben 5 o. é. frt-ért adtak el (Haán 1971: 92).

³⁷ Ecséri 1906: 510–511. Itt szeretném megköszönni Kiss Zsuzsinak, hogy a tanulmányra felhívta a figyelmemet.

Az árakkal kapcsolatban Somlyai Gábor – 1863–1864-ben a legelőkiosztás mérnöki pénzkezelője, majd pénztárnok³⁸ – két másik fontos jelenségre hívta föl a figyelmet emlékiratában. Az egyik, hogy a lábas- és aprójószágok ára jelentősen visszaesett az ínség idején, így Békésen egy meddő tehenet már 15–20 o. é. frt közötti áron meg lehetett kapni;³⁹ hozzá hasonlóan Böhm Ignác mohácsi tanító is feljegyezte, hogy egy tehen vagy ló 4-5 o. é. frt-ba, egy juh 20-30 krajcárba került.⁴⁰ Azt azonban egyiküktől sem tudjuk meg, hogy mennyibe került az adott jószág egy évvel korábban vagy később. Valamelyest viszonyítási alapul szolgálhat, hogy a Kisújszálláson, 1862-ben 150-200 o. é. frt értékű párosjószágok 1863-ban 10-12 o. é. frt-ért keltek el.⁴¹ Noha Somlyai emlékirata nagyrészt a korabeli munkák kompilációja, mégis kizárólag ő említi a föld árának csökkenését, eszerint 1864-ben 3 holdnyi földöz már 100 o. é. frt alatti áron hozzá lehetett jutni Békésen.⁴²

Tágabb perspektívában szemlélve a Habsburg Birodalom (és benne Magyarország) gazdasági-pénzügyi helyzetét, megállapíthatjuk, hogy az ínséges évek egyúttal az Ignaz von Plener osztrák pénzügyminiszter (1860–1865) nevével fémjelzett deflációs pénzpolitika és több éven át tartó pénzszűke időszakába illeszkednek.⁴³ A jelenséget jó érzékkel többen is felismerték, legalábbis erre enged következtetni a pénzszűke vagy ahhoz hasonló jelentéstartalmú kifejezések használata Jankó Mihály (a tatai Esterházy-uradalom jószágkormányzója), Szűcs Sámuel, Écsy László és Jókai Mór szövegeiben.⁴⁴ Érdekes, hogy Szűcs már 1860 áprilisában a „mindinkább nyommasztó pénz-szűkének” tulajdonította a színház iránti lankadó figyelmet Miskolcon.⁴⁵

VÁLSÁGREAKCIÓK

A gazdasági válságra mint civilizációs kihívásra általában több egyidejű reakció érkezett a társadalom és az egyének részéről, ezek közül az egyik az éhhalál megelőzésére szolgáló ínségeledek fogyasztása. Bitó János szegedi születésű tiszai halász visszaemlékezésében például így írt le egy ínségeledelt:

„Nem is igen evett abban az esztendőben itt igazi kenyeret senki. Árpalszttból sütöttek – sírva – a szegény gazdasszonyok valami csúnya nyúlós, fekete, savanyú vakarcsot, mikor a kemencéből kihúzták, még a szaga se volt jó [...] Azt ettük nagy

³⁸ Somlyai 1894: 1–4.

³⁹ Somlyai 1894: 174.

⁴⁰ OSZK Kt Quart. Hung. 4255. 16. f.

⁴¹ Zsoldos 1979: 234.

⁴² Somlyai 1894: 174.

⁴³ Kövér 1997: 253.

⁴⁴ Vö. Szemere 1999: 170; Szűcs 2003: 303, 323, 327, 334; Écsy 2008: 40; Jókai 1975: 44.

⁴⁵ Szűcs 2003: 303.

keservesen, vastagon ráragadt a szájunk padlására, meg a fogunk közé, úgy köllött lekapargatni.”⁴⁶

Bitó mindössze négyéves kisgyerek volt az aszály idején, de az árpalisztból sült kenyeret egész életében nem feledte. Már a 13. században fogyasztottak bizonyos (nem szokványos) növényi részekből őrölt kenyereket, de ezek az ínségeledek (és a továbbiak) csak a 18. századi éhínségekről szóló, többé-kevésbé rendszeres feljegyzéseknek váltak visszatérő elemeivé. Majdnem fél évszázaddal az itt tárgyalt éhínséget megelőzően, 1817-ben (szintén egy ínséges időszakban) Forgó György jóvoltából már a lisztpótlók egész sorával ismerkedhettek meg a *Tudományos Gyűjtemény* olvasói.⁴⁷

Egy másik válságreakcióra, az aszály sújtotta területekről a távolabb fekvő, kedvezőbb termésű vidékek felé történő elvándorlásra mind a levéltári iratokban, mind a helytörténeti munkákban történik utalás, azonban ennek részleteiről – az elvándorlók számáról, az elvándorlás ideiglenes vagy tartós jellegéről stb. – keveset tudunk. Bóhm általánosságban írta le, hogy az emberek „maguk házukat s mindenüket ott hagyták, s az országban elszéledtek éltek föntartását keresendők”,⁴⁸ a szakirodalom pedig utal egy, főként a jászkun kerületből szerveződő, illuzórikus bukaresti kivándorlásra.⁴⁹ Haán Lajos megjegyezte, hogy a jászkun kerület több falvából az emberek más, jobb vidékre mentek, ahonnan a következő évben visszatértek.⁵⁰ A kemecsei gazda pedig kifejtette:

„Őszre kelve Mezőkövesd vidékéről jöttek a matyókok [...] seregestül kocsikkal kromplit ásni, szintén részért. Énnálam egy öt tagból álló család munkálkodott, de nem részért, hanem minden személyre naponként egy-egy véka krompli fizetésért [...] Az e munkára lejöttek közül többen letelepedtek e vidéken. Kemecsen is megtelepült két Homolyáról⁵¹ való fiú: Gyenes János és Bene István.”⁵²

Theindl Gyulának személyes élménye volt az éhínség előli vándorlás, kapcsolatai révén Hortobágyról a Pest vármegyei Lőb pusztára ment gazdálkodni, de érkezésekor üres birtokot talált, becsapták.⁵³

⁴⁶ Bitó 1993: 15.

⁴⁷ Vajkai 2001: 218–219.

⁴⁸ OSZK Kt Quart. Hung. 4255. 16. f.

⁴⁹ Bánkiné Molnár 1989: 22–23.

⁵⁰ Haán 1971: 90.

⁵¹ A forráskiadványban szereplő Homolya szinte bizonyosan Szomolya akart lenni – utóbbi alak szerepel az 1863-as helynévtárban is (a település ekkor Borsod vármegye egri járásához tartozott). A forrás átírásánál keletkező véletlen elírást mint hibalehetőséget figyelmen kívül hagyva, lehetséges magyarázatként a következő merül fel: a Mezőkövesdtől északra fekvő falut az attól délre elterülő, az alföldi sík vidékre emlékeztető táj (Szomolya a Bükkalja és az Alföld találkozásánál fekszik), esetleg a homokos talaja (később homokbánya épült rá) után nevezhette Homolyának Krasznay. Vö. Helynévtár 1863: 20; Szögedi [é. n.]; Szomolya település honlapja.

⁵² Krasznay 2010: 51.

⁵³ OSZK Kt Oct. Hung. 858. 111. f.

Székely János a gazdálkodás, gazdasági károk szemszögéből közelített az élet dolgaihoz, naplóbejegyzései nagyobb részben a saját helyzetét, kisebb részben a helyi körülményeket tükrözik. Érdekes, hogy a csöglei gazda elsősorban nem az ínség vagy annak negatív hatásai miatt értékelt veszedelmesnek az 1863-as évet, hanem személyes (családi) válságából kifolyólag: nyáron egy esés következtében eltört a jobb vállcsontja, ősszel egy gyújtogatás okozta tűz eloltásában a fia került életveszélybe, őt magát pedig egy ismeretlen ló harapta és taposta meg, ráadásul számos állata elpusztult a keleti marhavészben.⁵⁴ Az őt ért károk közé sorolja azt is, hogy 1863 telén Frantsis Miska szolgált nála, aki fejszét, tojást és több ruháneműt lopott tőle.⁵⁵ Az utóbbi esethez hasonló, az ínség közvetett hatásaként is értelmezhető bűnesetekről mások is beszámoltak. Br. Eötvös József bérbe adandó szenttornyai pusztájának felmérésekor két helyütt lopás nyomaira bukkant,⁵⁶ Orosházával kapcsolatban pedig három öngyilkossági esetet és egy férjmérgezést említett naplójában.⁵⁷ Bezerédj Antal visszaemlékezése szerint négy rabló „látogatta meg” az apósát Somogyban, akik végül egy szolgálot lőttek le,⁵⁸ míg egy Monoszlón feltűnt rablóbandáról Écsy László naplójából értesülünk.⁵⁹ A vizsgált szövegekben ugyanakkor nyoma sincs a koldulásnak és a népzendüléseknek mint a válság kísérőjelenségeinek.

HELYI VÁLSÁGKEZELÉS

A válság elhárítása helyi szinten a települési ínségbizottmányok feladata volt. A békéscsabai városi ínségbizottmány iratanyaga egyelőre lappang,⁶⁰ de augusztusi megalakulását és néhány intézkedését Haán rögzítette. Miskolcot illetően Kazinczy Gábor⁶¹ és Szűcs Sámuel tudósított az 1863. október 1-jén, Máriássy Ádám főispáni helytartó elnökletével a megyeházán tartott ínségügyi tanácskozásról, amelyen – a megfogalmazásból sejtethetően – mindketten részt vettek.⁶²

⁵⁴ Nemes Székely 2004: 272–274.

⁵⁵ Nemes Székely 2004: 275.

⁵⁶ Eötvös 1941: 73–74.

⁵⁷ Eötvös 1941: 41.

⁵⁸ Bezerédj 1891: 79.

⁵⁹ Écsy 2008: 43.

⁶⁰ A bizottmány létezéséről Haán naplójából és a *Sürgöny* egyik cikkéből tudunk. Vö. Haán 1971: 89; *Sürgöny* 1863. 152. 2.

⁶¹ Szűcs Sámuelről tudjuk meg, hogy Tompa levelezőtársa és barátja, Kazinczy Gábor még az ínség idején, 1864. április 18-án, a Borsod vármegye szentpéteri járásához tartozó Bánfalván elhunyt (Szűcs 2003: 333; Helynévtár 1863: 20). Bánfalvához kapcsolódva annyit talán megjegyezhetünk, hogy noha egyelőre nincsenek forrásaink erre vonatkozóan, de feltételezhető, hogy a településen – Miskolchoz közeli fekvéséből eredően – éppúgy jelen volt az éhínség, mint az azonos nevű, Békés vármegye orosházi járásához tartozó Bánfalván. A miskolci éhínségre vonatkozóan lásd: Szűcs 2003: 329–334; Pfliegler 1996: 61; MNL BÉML IV.B.251.b. 29. doboz. 2615/1863; Helynévtár 1863: 16.

⁶² Szűcs 2003: 329; Tompa 1964: 32.

Az ínségbizottmány október 5-én kezdte meg működését, ami a bizottmányon belüli érdekellentétek miatt nem volt zökkenőmentes.⁶³

A rászorulókat ellátására hozták létre Békéscsabán az ínségkonyhákat, ahol az engedéllyel rendelkezők levest kaphattak. A város emellett több alkalommal vásárolt búzát, amit a bizottmány kiosztott a rászorulóknak. Békéscsaba az egyháztól 18 ezer o. é. frt pénzkölcsönben részesült, továbbá a kormánytól – vetőmagkölcsön formájában – 8 ezer köböl búzát, Apponyi Györgytől pedig 300 köböl búzát és 800 köböl kukoricát kapott. Miskolcon körívekben hívták fel a tehetősebbek figyelmét a segélyezésre, melynek eredményeként az adakozók pénzdományokat és természetbeni ételmezést ajánlottak föl – Szűcs említett még egy egymillió mérős gabonakölcsönt, de ez teljesen irreálisnak tűnik.⁶⁴

A legelőhiány problémájának megoldására az állatokat az Alföldről a Bükk hegység erdeibe vitték legelni,⁶⁵ vagy Erdélybe hajtották, ahol fele részesedésért kiteleltek.⁶⁶ Másik megoldásként, Békéscsabán – drága pénzen – a Sárretről hozattak sást és fiatal nádat a jószágok számára.⁶⁷

A szövegekből az egyébként jelentős munkanélküliségre nem derül fény, és az enyhítésére tervezett ínségi közmunkákat sem hozta szóba Haánon kívül senki – holott br. Eötvös József fontos szerepet játszott a vasútépítési földmunkák előkészítésében.⁶⁸ Az evangélikus lelkész Békéscsabára vonatkozóan csatornaásást és vasúti munkákat említett:⁶⁹ előbbi az Élővíz-csatorna mélyítését és szélesítését,⁷⁰ utóbbi az alföld–fiumei vasútvonal Békéscsaba–Hódmezővásárhely közötti szakaszán, a csabai határban végzett földmunkálatokat jelentette.⁷¹

A válságkezelés hasonló metódusai – néhány helyspecifikus megoldás kivételével, mint például a gyulai és szarvasi kenyérsütési szerződések vagy a legeltetés megszervezésére vonatkozó egyedi elképzelések – szinte mindenhol feltűnnek, beleértve a későbbiekben tárgyalásra kerülő jótékony célú rendezvényeket is, bár a közmunkákról és az ínségügyi költségvetésről (a bizottmányi bevételekről és kiadásokról) alig tudunk meg valamit.⁷²

Az evangélikus lelkész visszaemlékezésének értékét az adja, hogy a legtöbb válságjelenséget és válságkezelési metódust ő említette, s a békéscsabai viszonyokról szólva a háttérben az országos intézkedésekről sem feledkezett meg, továbbá saját helyzetét is vázolta. Nem meglepő Haán tájékozottsága, hiszen 1855 óta

⁶³ A megalakulás meglehetősen későinek számított, különösen, hogy gr. Pálffy Móric helytartónak az erre vonatkozó, augusztus 2-i leiratát Máriássy is ismerte (Fazekas 2003: 61–62).

⁶⁴ Szűcs 2003: 332, 334.

⁶⁵ Pfliegler 1996: 61.

⁶⁶ Haán 1971: 90; Somlyai 1894: 174.

⁶⁷ Haán 1971: 90.

⁶⁸ *Pesti Hírnök* 1863. 150. 2; 179. 3.

⁶⁹ Haán 1971: 89, 91.

⁷⁰ Cseres 1969: [9].

⁷¹ MNL OL D 189. Acclusa, 407. doboz, No. 11/1863. 13090/1863; Szabó 1972: 206–207.

⁷² Boa 2012: 72–77.

volt a mezőváros evangélikus lelkésze⁷³ és a városi előljáróság tagja: a helyi viszonyokat jól ismerte, minden bizonnyal szerepet játszott a válság elhárításában, s talán az is elképzelhető, hogy a helyi ínségbizottmánynak is tagja volt.⁷⁴ A helyi egyházi személyek jelenléte egyébként jellemző volt Békés vármegye több települési ínségbizottmányának összetételére, akár az elnököket (Békésen, Köröstarcsán, Szeghalmon és Vésztőn a református esperes, lelkész), akár a tagokat vizsgáljuk.⁷⁵ Ennek ellenére az ínségbizottmányi tagság valószínűségét csökkenti és a forrás megbízhatóságát is kérdésessé teszi a feljebb már tárgyalt gabonaárakon kívül Haán néhány más megállapítása is. Talán a vezetéknev véletlen felcserélésének tudható be, hogy Omaszta Zsigmondot tüntette föl alispánként és az ínségbizottmány elnökeként,⁷⁶ aki évekkel korábban, 1861. március 18. és november 14. között töltötte be az első alispáni tisztséget.⁷⁷ A Haán által említett időszakban (1863 augusztusában), valamint az éhínség idején végig Weinzierl Zsigmond működött első alispánként⁷⁸ és Herberth Antal másodalispánként.⁷⁹ Elképzelhető ugyan, hogy a bizottmány elnöke valamelyik alispán (tehát Weinzierl vagy Herberth) volt, de nehezen hihető, mivel az eddig azonosított elnökök többségükben valamilyen uradalmi gazdasági vagy egyházi tisztséget viseltek,⁸⁰ Weinzierl esetében pedig ez növekvő hivatali elfoglaltságai miatt is kevésbé valószínű (az ínség idején a betegeskedő Kis János főispáni helytartót heteken át helyettesítette).⁸¹

VÁLTOZATOK A JÓTÉKONYKODÁSRA

A válságkezelés egy sajátos formáját képezték azok a jótékony célú események és kezdeményezések, amelyek az alföldi szűkölködők segélyezését tűzték ki célul. A társadalmi szolidaritás⁸² e sokszínű megnyilvánulása Tompa Mihály egyik

⁷³ Szinnyei 1896: 201.

⁷⁴ Az egyes intézkedéseknél többször felbukkanó többes szám első személy („hozattunk”, „életbe léptettük”) is azt sejteti, hogy a bizottmánynak tagja lehetett.

⁷⁵ Boa 2012: 69–71.

⁷⁶ Haán 1971: 89.

⁷⁷ Héjja 2002: 52.

⁷⁸ Weinzierl Zsigmond 1862-től haláláig (†1867) töltötte be az első alispáni tisztséget Békés vármegyében (Héjja 2002: 52, 216–217).

⁷⁹ Herberth Antal (1815–1888). A tapasztalt vármegyei hivatalnok 1862–1867 között Békés vármegye másodalispáni tisztségét viselte (Héjja 2002: 52, 102–103)

⁸⁰ Vö. MNL BÉML IV.B.251.a 5. doboz, 665/1863; MNL BÉML IV.B.255. 1. doboz, Oroszáza ínségbizottmánya, Napló az ínségesek ételmezésére és ápolására kiosztott cikkek kiadásáról, 1. füzet (1864); MNL BÉML IV.B.255. 2. doboz, Békés ínségbizottmánya, 32/1863; MNL BÉML IV.B.255. 4. doboz, Köröstarcsa ínségbizottmánya, 19/1864, 22/1864; MNL BÉML IV.B.255. 4. doboz, Szeghalom ínségbizottmánya, 582/1864; MNL BÉML IV.B.255. 4. doboz, Vésztő ínségbizottmánya, Jegyzőkönyv az ínségbizottmányhoz érkezett könyöradományokról készített számadás észrevételei tárgyában (1864).

⁸¹ Héjja 2002: 216.

⁸² Kósa 2009: 250.

levelében és Szűcs napi krónikájában egyaránt fellelhető: hangversenyekről, színelőadásokról, „táncvigalmakról” (bálokról), ínségbazárról és sorsjátékokról olvashatunk.⁸³ A napi krónikának azon a néhány oldalán, ami 1863–1864-ről szól, Szűcs feltűnően sokszor, összesen hét alkalommal említett (ebből háromszor jótékony céllal, az ínségesek javára rendezett) színházi eseményeket, köztük hangversenyt, műkedvelői és színelőadásokat.⁸⁴ A gyakori említés okát kereshetnénk Szűcs hivatali kötelességadatában, hiszen 1864–1869 között a Magyar Földhitelintézet Borsod megyei bizottmányának jegyzője⁸⁵ volt, és a helyi hivatalviselők rendszerint aktívan közreműködtek az ínség okozta problémák elhárításában. Szűcs esetében azonban egészen másról van szó. Az ő felfogásában a színház az illúzió és az irodalmi élmény világánál jóval többet jelentett, egyszerre volt politikai kérdés, nemzeti ügy és a „magyar nyelv otthona”.⁸⁶ Még ifjúkorában elhatározta, hogy minden miskolci színdarabot megtekint, így biztosan rejlett személyes motiváció, a színház iránti rajongás a sorai mögött. A motiváció kérdése további feljegyzések esetében is vizsgálható: vajon mások milyen kontextusban írtak az egyes jótékonyági rendezvényekről, milyen személyes élmények húzódtak meg gondolataik hátterében?

Az erdélyi Kiskenden élő, arisztokrata családban nevelkedő, ekkor 15 éves kamaszlány,⁸⁷ Kézdiszentléleki Kozma Katinka 1863. december és 1865. április között vezetett naplójában az alföldi ínségesek támogatására 1864. május 21-én, Erzsébetvárosban rendezett jótékony célú hangversenyéről és bálról, illetve annak előkészületeiről emlékezett meg.⁸⁸ Az eseményt megelőzően, május 17-i bejegyzésében bírálta édesanyját, Kézdiszentléleki Kozma Gáborné czegei Wass Natáliát⁸⁹ annak hiú viselkedése miatt, ugyanis édesanyja haragudott a hangversenyt szervező Bethlen Gábornéra a portófizetésért, és féltékenyen szemlélte, hogy nem az övé a szervezőnek kijáró dicsőség.

„Nekem csak az a megjegyzésem ehhez, nagyon gyarló dolog az, ha az ember csak azért tesz jót, hogy általa dicsőséget arasson és nem a főcél amaz édes öntudatot megszerezni magának hogy legalább egy pár szűkölködőnek szárítaná le az éhség kifacsarta könnyeit, mert hisz a jótett napfényre hozva, elveszíti valódi értékét, sokkal nemesebb és menyeibb érzés csak önértünk által megjutalmazva lenni, mint a sokaság tömjénezése által.”⁹⁰

⁸³ Vö. Tompa 1964: 53; Szűcs 2003: 334. A szűkölködők számára 1863. augusztus 28-án, Balatonfüreden rendezett műkedvelői előadást Écsy említi (Écsy 2008: 50).

⁸⁴ Szűcs 2003: 327, 329, 333.

⁸⁵ Szűcs 2003: 332; Kilián 1993: 296. Szinnyei szerint 1863–1869 között töltötte be ezt a tisztséget (Szinnyei 1909: 1187).

⁸⁶ Kilián 1993: 296.

⁸⁷ Sebestyén 2012: 9, 13–16.

⁸⁸ Kézdiszentléleki Kozma 2012: 70, 82–84.

⁸⁹ Kézdiszentléleki Kozma 2012: 269.

⁹⁰ Kézdiszentléleki Kozma 2012: 81–82.

Ugyanez a hangverseny a pedagógus Gyertyánffy István – 1856–1869 között a székelyudvarhelyi katolikus főgimnázium zene-, szépírási- és németnyelv-tanára, később a Paedagogium vezetője⁹¹ – naplójegyzeteiben is feltűnt, aki akkortájt Erdélyben utazgatott. Az erzsébetvárosi hangversenyt Gyertyánffy már a program alapján ígéretesnek találta és a „fényes” jelzővel illette, ő maga pedig leginkább annak örült, hogy ebből kifolyólag nem kellett részt vennie egy fenyédi (Udvarhelyszék) Szentháromság-napi ebéden.⁹²

A jótékonyság egyik formája volt az is, amiről Reviczky Szever, a *Pesti Napló* egyik munkatársa írt Szemere Bertalannak szóló, 1863. augusztusi levelében:

„Hazánk nagy részét, mint azt tudni méltóztatik, nagy nyomor sújtja. Kormány, tehetősebbek, egyletek sietnek könyöradományokkal, kölcsönökkel segíteni. Az irodalom ily calamításban egyrészt csak a segélyre buzdítás, másrészt a segélyformulázás szerepét vállalja el. Én azonban némileg közbenjáró akarván lenni az irodalom s a tehetősebbek közt a segélyezés tárgyában, magam részéről egy albumot adok ki.”⁹³

Reviczky ehhez kérte Szemere közreműködését, küldje el egy művét. Reviczky szerkesztőtársa, a hírlapíró és kritikus Zilahy Károly hasonló levéllel fordult Tompa Mihályhoz, amiből a vállalkozás további részletei is kiderültek: *Alföldiek segélyalbuma* címmel tervezték megjelentetni munkájukat, és kezdeményezésüket már egy korábbi körlevélben tudatták.⁹⁴ Tompa Mihály igent mondott a felkérésre,⁹⁵ míg a párizsi emigrációból levelező Szemere különböző személyes indokokra – „rosszullét, házi betegek ápolása, mindenféle, főleg anyagi gondok” – hivatkozva nemmel válaszolt Reviczkynek. Válaszából azonban egy további indok is kiderült: „e lap [*Pesti Napló*] az, mely ellenem mindig nyitva, védelmemre mindig zárva áll”.⁹⁶ A „tisztá jövedelmet” a szűkölködőknek ajánló, több mint 300 oldal terjedelemben napvilágot látott munka 34 szerző (többségükben írók, költők, hírlap- és újságírók, politikusok és ügyvédek) 37 különböző műfajú művét tartalmazza.⁹⁷

* * *

A kutatás kezdeti jellegéből fakadóan a fentiekben elemzett források köre természetesen nem lehet teljes. A felhasznált szövegek ugyanakkor jól mutatják a gazdasági krízis percepcióját, a lehetséges válságreakciókat és az egyes helyi válságkezelési metódusokat, különösen Békéscsaba és Miskolc esetében. További levéltári források és a korabeli sajtó bevonása színesítheti majd a képet.

⁹¹ Droppánné Debreczeni (összeáll.) 2003: 13–14.

⁹² OSZK Kt Fol. Hung. 2253. 14. f.

⁹³ Szemere 1999: 162.

⁹⁴ Tompa 1964: 24–25.

⁹⁵ Vö. Tompa 1964: 28, Reviczky – Zilahy (szerk.) 1864: 1–3.

⁹⁶ Szemere 1999: 163–164.

⁹⁷ Reviczky – Zilahy (szerk.) 1864: 333–335.

A szereplők szociálisan heterogén csoportját a válság írásbeli megörökítése és az egyedi válságpercepciókból kibontakozó közös válságélmény köti össze. Többen további természeti katasztrófákat (helyi tüzeseteket, az 1846–1847. évi éhínséget, az 1854. és 1866. évi kolerajárványokat)⁹⁸ is átéltek, és ezek ugyan kisebb mértékben, mint az 1863–1864-es inség, de ugyancsak hatással voltak mindennapjaikra, családi kapcsolataikra vagy az adott település életére. Ezek a további válságélmények a kutatás egy későbbi fázisában a válsághelyzetek időben kiterjedtebb elemzésére adhatnak lehetőséget.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

D 189. Magyar Királyi Udvari Kancellária, általános iratok, Acclusa, 1863.

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BÉML)

IV.B.251.a Békés vármegye főispáni helytartójának iratai, elnöki iratok, Kis János főispáni helytartó iratai (1863–1864).

IV.B.251.b Békés vármegye főispáni helytartójának iratai, általános iratok, Kis János főispáni helytartó iratai (1863–1864).

IV.B.255. A Békés Megyei Ínségi Központi Bizottmány iratai (1863–1865), Oroszáza, Békés, Köröstarcsa, Szeghalom, Vészto ínségbizottmánya.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

Fol. Hung. 2253. Gyertyánffy István naplójegyzetei, 3. köt. (1864–1865).

Oct. Hung. 858. Theindl Gyula feljegyzései a szabadságharc idejéről, s 1849–1866-ról.

Quart. Hung. 4255. Különféle jegyzetek, Böhm Ignác tanító naplójából. [Mohács, 1853–1877.]

Pesti Hirnök, 1863.

Sürgöny, 1863.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bánkiné Molnár Erzsébet 1989: Bukaresti telepítés illúziója az alföldi szegény nép körében 1863-ban. *Honismeret* (17.) 4. 21–23.

Bezerédj Antal 1891: *Emlék*. Szent-Ivánfa.

Bitó János 1993: *Bitó János: Az én kiskirályságom. Egy tiszai halász élete*. (Kiad. Papp György.) Szeged.

Boa Krisztina 2012: Az ínségbizottmányok válságkezelése Békés vármegyében 1863–64-ben. In: ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket*

⁹⁸ Munk 2002: 129, 225, 268; Nemes Székely 2004: 270–273; Pfliegler 1996: 12; Somlyai 1894: 172–173; Szűcs 2003: 326, 328.

- ügy számlálni napjainkat...”. *Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*. Budapest, 65–82.
- Boross István 2011: Ínségesek és napszámosok a cseszneki alsó járásban. Vizsgálódások az 1867. évi napszámos-listák kapcsán. In: Petrik Iván (szerk.): *Helytörténeti tanulmányok. Válogatás a Pápai Levéltári Napok előadásából*. (A Pápai Levéltár kiadványai II.) Pápa, 145–169.
- Cseres Tibor 1969: *A kétszázötven éves Békéscsaba*. Békéscsaba.
- Droppánné Debreczeni Éva (összeáll.) 2003: *Gyertyánffy István (1834–1930)*. (Tudós tanárok – tanár tudósok.) Budapest.
- Ecseri Lajos 1906: A magyar búzaárak alakulása a múlt század közepétől fogva, és az új mezőgazdasági vámkok várható hatása. *Közgazdasági Szemle* (36.) 2. 505–530.
- Écsy László 2008: *Écsy László balatonfüredi fürdőigazgató naplója 1863–1892*. (Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai 41.) (S. a. r. Lichtneckert András.) Balatonfüred.
- Eötvös József 1941: *Naplójegyzetek-gondolatok 1864–1868*. (Közzét., bev. és jegyz. ell. Lukinich Imre.) Budapest.
- Érkövy Adolf 1863: *Az 1863. évi aszályosság a Magyar Alföldön. Közgazdasági tanulmány*. Pest.
- Fazekas Csaba 2003: A 60-as évek társadalmi-politikai küzdelmei. In: Dobrossy István (főszerk.) – Veres László (szerk.): *Miskolc története IV/1. 1848-tól 1918-ig*. Miskolc, 44–63.
- Haán Lajos 1971: *Haán Lajos naplója. Részletek*. (Bibliotheca Bekesiensis 6.) (Szerk. Papp János.) Békéscsaba.
- Héjja Julianna Erika 2002: *Békés vármegye archontológiája (1699) 1715–1950. Főispánok és alispánok*. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 8.) Gyula.
- Helynévtár 1863: B[alajthy Imre] – R[eviczky Sándor] – A[ranyossy Sándor] – P[eöcz Elek] (összeáll.): *Magyarország helynévtára. A különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával mint az 1863. év elején fennállott. Orts-Lexicon des Königreichs Ungarn. Mit Bedachtnahme auf die verschiedenen Zweige der Verwaltung wie solche am Anfang des Jahres 1863. bestand*. Pest.
- Hudi József 2004: Nemes Székely János, a naplóíró. In: Hudi József (szerk.): *Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója 1808–1866*. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 7.) Pápa, 5–50.
- Jókai Mór 1975: *Jókai Mór levelezése (1860–1875)*. (Kiad. Oltványi Ambrus.) Budapest.
- Kézdiszentléleki Kozma Katinka 2012: *Csalódások könyve. Napló (1863. december – 1865. április)*. (S. a. r. Sebestyén Mihály.) Csíkszereda.
- Kilián István 1993: Szűcs Sámuelnek, Miskolc helytörténészenek élete és naplója. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* (30–31.) Miskolc, 293–328.
- Kósa László 2009: Természeti csapások és civilizációs következményeik a 19. században Magyarországon. *Ethnographia* (120.) 3. 237–256.
- Kövér György 1997: A reformkortól az I. világháborúig. In: Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. 2., részben átdolg. kiad. Budapest, 243–311.

- Kövér György 2011: Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. *Soproni Szemle* (65.) 3. 219–240.
- Krasznay Péter 2010: *Krasznay Péter naplójegyzetei 1861–1916*. (Szerk. Kujbusné Mecsei Éva – Takács Péter.) Nyíregyháza.
- Munk, Méir Ávrám 2002: *Életem története*. (Ford. Arday Simon – Fábán Miksa.) (Hágár. Magyar zsidó történelem; Szöveg és tanulmány 2.) Budapest – Jeruzsálem.
- Nemes Székely János 2004: *Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója 1808–1866*. (Szerk. Hudi József.) (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 7.) Pápa.
- Pfliegler J. Ferencz 1996: *Életem. (Egy miskolci polgár visszaemlékezései: 1840–1918)*. (S. a. r. Pfliegler György.) Miskolc.
- Podmaniczky Frigyes 1888: *Naplótöredékek 1824–1887*. 3. köt. 1850–1875. Budapest.
- Reviczky Szever – Zilahy Károly (szerk.) 1864: *Alföldiek segélyalbuma MDCCCLXIII*. Pest.
- Sebestyén Mihály 2012: Előszó. In: Kézdiszentléleki Kozma Katinka: *Csalódások könyve. Napló (1863. december – 1865. április)*. (S. a. r. Sebestyén Mihály.) Csíkszereda, 5–22.
- Somlyai Gábor 1894: *Emlék irat Békés városának a legelső megülésétől kezdve az 1893-ik esztendő végéig*. Békés.
- Steinert Ágota 1984: Utószó. In: Podmaniczky Frigyes: *Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből 1824–1887*. (Vál., szerk. Steinert Ágota.) Budapest, 563–582.
- Szabó Ferenc 1972: Az alföld–fiúmei vasút Békés megyei szakaszának építéstörténete (1862–1871). *Békési Élet* (7.) 2. 203–211.
- Szemere Bertalan 1999: *Szemere Bertalan leveleskönyve (1849–1865)*. (Vál. Albert Gábor, ford.: Frank Tibor et al.) Budapest.
- Szinnyei József 1896: *Magyar írók élete és munkái*. 4. köt. Budapest.
- Szinnyei József 1909: *Magyar írók élete és munkái*. 13. köt. Budapest.
- Szomolya település honlapja. <http://www.szomolya.net/index.php?melyiket=foldrajz&gepaz=UjfiVAU4IjIAAH3qVHIAAAHA&bnev=&kod=&vnev=&knev> – utolsó letöltés: 2013. szeptember 14.
- Szögedi Zsuzsanna [é. n.]: Kőbe zárt kultúra. Szomolya értékei. *Természet Világa*. <http://www.termeszetvilaga.hu/szamok/tv2005/tv0505/szomolya.html> – utolsó letöltés: 2013. szeptember 14.
- Szücs Sámuel 2003: *Szücs Sámuel naplói 1835–1864*. 1. köt. (Szerk. Dobrossy István.) Miskolc.
- Takács Péter 2010: Egy Szabolcs megyei honvéd-szolgabíró gondolatai a magán- és közéletéről 1830–1916 között. In: Krasznay Péter: *Krasznay Péter naplójegyzetei 1861–1916*. (Szerk. Kujbusné Mecsei Éva – Takács Péter.) (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai II. Közlemények 38.) Nyíregyháza, 7–39.
- Tompa Mihály 1964: *Tompa Mihály levelezése* 2. köt. 1863–1868. (S. a. r. Bisztray Gyula.) Budapest.
- Vajkai Zsófia 2001: Ínségeledek. *Alibi hat hónapra* (1.) 1. 218–221.
- Zsoldos István 1979: Gazdasági és társadalmi viszonyok Kisújszálláson az 1863. évi aszály idején. In: Szabó Lajos (szerk.): *A kisújszállási MórícZ Zsigmond Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola jubileumi évkönyve*. Szolnok, 225–272.